MICHAEL ABDALLA

WYDZIAŁ NEOFILOGII UNIwersYTETU ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

MASATUR2@GMAIL.COM

ORCID 0000-0002-0933-3755

ANTIOCHIA I ALEKSANDRIA. Z DZIEJÓW RELACJI APOSTOLSKICH KOŚCIOŁÓW SYRO-MEZOPOTAMSKIEGO I KOPTYJSKIEGO

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TiCz.2018.043>

Streszczenie. W artykule przedstawiono ogólny zarys kontaktów między Antiochią i Aleksandrią, czyli między chrześcijanami Syro-Mezopotamii i Egiptu. Pominięto krótkie okresy, w których trony obu patriarchatów zajmowali arianie. Nie uwzględniono też powstałych po Soborze Chalcedońskim paralelnych patriarchatów procesarskich, czyli „melkickich” oraz stopniowo wyodrębnionych w wiekach XV–XVII zarówno Kościoła maronickiego (z macierzystego Kościoła Antiochii), jak i Kościołów unickich (z obu Kościołów Antiochii i Aleksandrii). Zakres tych relacji obejmował wymianę patriarchów i trwające do dziś zgodne stanowiska w kwestiach dogmatów wiary, a także udzielanie sobie nawzajem wsparcia i schronienia w czasach prześladowań, szczególnie po Soborze Chalcedońskim i wreszcie wciąż widoczne wspólne elementy w liturgii i praktykach religijnych.

Słowa kluczowe: Asyryjczycy; Koptowie; chrześcijaństwo; Egipt; Syria.

Abstract. Antioch and Alexandria: On the History of Syro-Mesopotamian and Coptic Apostolic Churches Relations. The paper briefly describes relations between Antioch and Alexandria, i.e. between Syro-Mesopotamian and Coptic Christians. Short periods when Arians held power in both patriarchates are omitted, as well as pro-imperial patriarchates established after the Council of Chalcedon, known as Melkites. Also the

Maronite Church, which was gradually established in 15th century from Antiochian Church, together with Uniate Churches (from both Alexandrian and Antiochian roots, starting from 16th century) are omitted. The scope of these relations included exchanges of patriarchs; lasting to this very day common stance on dogmas; commonalities in liturgy and religious practices (which also last to this day). Both patriarchates offered support and asylum to each other in times of persecution, especially after the Council of Chalcedon.

Key words: Assyrians; Copts; Christianity; Egypt; Syria.

WPROWADZENIE

Spośród pięciu historycznych stolic zjednoczonego kiedyś świata chrześcijańskiego, tj. Jerozolima, Antiochia, Aleksandria, Rzym i Konstantynopol, obecnie tylko Rzym znajduje się w kraju o przeważającej ludności chrześcijańskiej. Antiochia i Aleksandria już w siódmym wieku zostały opanowane przez muzułmańskie hordy z Półwyspu Arabskiego, zaś Konstantynopol, przez wieki skutecznie odpierający kolejne próby jego zdobycia, niestety, mocno osłabiony w wyniku czwartej krucjaty, padł w piętnastym wieku pod ciosami Turków spod znaku półksiężyca. Jerozolima natomiast po ponad tysiącletnim muzułmańskim władaniu powróciła w połowie XX wieku do swoich prawowitych gospodarzy. Nie sposób też nie przypomnieć, że Antiochia, Aleksandria i Konstantynopol są wiekopomnym dziełem europejskich wielkich mężów, aczkolwiek, zdaje się, Europa o nich zapomniała.

Za założyciela Kościoła w egipskiej Aleksandrii uważa się Marka (Marqos) ewangelistę, a w syryjskiej Antiochii – apostoła Piotra (Feṭrus, Buṭrus)¹. Można sądzić, że w ich czasach podróżowanie w obrębie Imperium Romanum odbywało się bez przeszkód. Świadczy o tym wystąpienie cyrenejczyków² i aleksandryjczyków do rozprawy ze św. Szczepanem

¹ Na podstawie prac pierwszych kronikarzy chrześcijańskich i treści listów niektórych papieży Rzymu, A. Rustum, *Kanīsat madīnat allāh anṭākīā al-‘uzmā*, Bejrut 1988, t. 1, s. 19–21, przypomina, że założycielem Kościoła w Antiochii i pierwszym jej patriarchą (lata 34–41) był św. Piotr. Obecnie urzędujący patriarcha Ignāṭiyyos Afrem II Karim jest 123. patriarchą Syryjskiego Kościoła Ortodoksyjnego Antiochii (SKOA) po św. Piotrze, a Tawadros II – 118. papieżem aleksandryjskim po św. Marku.

² Pochodzący z Cyrenajki (Libia wschodnia). Nazwę zawdzięcza założonemu

w Jerozolimie (Dz 9,6), a także podróże Orygenesza (†234) do Syrii, Arabii, Grecji i Rzymu. Podróżowanie sprzyjało wymianie intelektualnej; już w pierwszych wiekach chrześcijaństwa przełożono na język syro-mezopotamski prace egipskich pisarzy, w tym żywot św. Antoniego³, a słynną *peszittę* (ܦܫܝܬܐ) na język koptyjski⁴.

MONASTYCYZM U ASYRYJCZYKÓW I KOPTÓW

Analizując źródła syro-mezopotamskie znany syrolog A. Vööbus sformułował tezę, iż pierwsze oznaki ascetyzmu pojawiły się w okolicy miasta Nisibis⁵, a wzorce monastycyzmu zostały przeniesione z Mezopotamii do Egiptu i Grecji⁶. Już w III wieku góry Asyrii zarośli się setkami pustelni, a pustelnicy często przewyższali najsurow-

przez Greków w r. 631 p.n.e. miastu Cyrena. Po arabskim, a następnie tureckim panowaniu (644–1517–1911) Cyrenajkę wyzwolili Włosi i stała się ich kolonią do r. 1934. Z niej wywodził się zarówno Szymon cyrenejczyk, który pomógł Chrystusowi nieść krzyż (Mt 27,32; Mk 15,21 i Łk 23,26), jak i rodzice Marka Ewangelisty. Postanowieniem Ojców Soboru Nicejskiego Cyrenajka podlegała Aleksandrii, podobnie jak Indie uznawano za teren pod jurysdykcją Antiochii.

³ Zob. Św. Atanazy Aleksandryjski, *Żywot świętego Antoniego. Św. Antoni Pustelnik. Pisma*, Z. Brzozowska i inni (tłum.), E. Wipszycka (wstęp i komentarz), Warszawa 1987, s. 52–53.

⁴ R. Duval, *Tārīḥ al-adab as-syriānī* (arabskie tłumaczenie z francuskiego L. Qaṣṣāb), Bagdad 1992, s. 166–167. I. Armala, *As-Syriān fī al-quṭr al-miṣrī*, Bejrut 1925, s. 6, podaje, że we wstępie do swojej książki ܡܝܬܪܐ ܕܡܝܬܪܐ (Skarbnica tajemnic) Bār‘Ebrāyā (†1286) donosi, że Orygenes widział egzemplarz *peszitty* u egipskiej wdowy. O tym jednak nie wspomina Euzebiusz z Cezarei w *Historii Kościoła. O męczennikach Palestyńskich*, Poznań 1924, ani A. S. Atiya w *Historii Kościołów Wschodnich*, Warszawa 1978. *Ūṣār rōzē* jest komentarzem do ksiąg Starego i Nowego Testamentu.

⁵ Starożytne miasto asyryjskie Ṣōbā, dziś Nusaybin (południowo-wschodnia Turcja), w latach I wojny światowej opanowali je Kurdowie, a rdzenni mieszkańcy (Asyryjczycy i Żydzi) przenieśli się do nowo wybudowanego miasta Kamisli (Zālīn), po drugiej stronie dzisiejszej granicy syryjsko-tureckiej.

⁶ A. Vööbus, *History of Asceticism in the Syrian Orient I*, Louvain 1958, (CSCO 184), Tenze, *The Contribution of Ancient Syrian Christianity to the West European Culture*, „Journal of Assyrian Academic Society”, 1 (1988), s. 8–14. Tradycja przypisuje początek ruchu monastycznego w Mezopotamii i Persji Mār Auginowi (św. Eugeniusz) z Klizmy (Suez w Egipcie), co miało nastąpić w IV wieku.

szy ascetyzm wczesnych egipskich mnichów i słynnych ojców pustyni egipskiej.

Monastycyzm tak rozwinął się w Egipcie, że św. Jan Złotousty (†407) miał go opisać w te słowa: „Gdybyś w naszych dniach udał się do Egiptu, zauważyłbyś, że dzięki podobnym do kwiatów pustelnikom i wielości zgromadzeń ascetów ten kraj wygląda niczym ogród, który góruje nad wszelkimi innymi ogrodami. Ich blask zasłania nawet blask gwiazd na niebie. Znawca starych zwyczajów Egipcjan, zobaczywszy gruntowną zmianę ich sposobu życia, uwierzy w moc Jezusa Chrystusa”⁷.

Tak utrwalony obraz, z pewnością znany w tłumaczeniu na język syro-mezopotamski, przyciągał do Egiptu gorliwych chrześcijan Syro-Mezopotamii. Wybierali się do Shee-Hyt⁸, aby nie tylko spotkać i podziwiać owych tysięcy mocarzy wiary, ale do nich się dołączyć.

Niewątpliwie, dzięki szerokiemu zasięgowi geograficznemu swojego języka Asyryjczycy przyczynili się do upowszechnienia wiedzy o egipskiej formie monastycyzmu, szczególnie w Syrii, Mezopotamii i Persji⁹, a w okresie chlubnych misji także na Kaukazie i w Azji Środkowej. Wskazuje na to tłumaczona na syro-mezopotamski kronika ojców pustyni *Ogród mnichów*, autorstwa biskupa Palladiusza¹⁰. Tłumaczenie za namową asyryjskiego katolikosy Giwargisa (†680) wykonał ‘Nān-Yēšū¹¹. Tak oni

⁷ Cytat pochodzi od I. Armala, *As-Syriān*, s. 6. Według A. S. Atiya, *Historia Kościołów*, s. 57, Jan Chryzostom przebywał w egipskim klasztorze św. Pachomiusza w Tebaidzie w latach 373–381.

⁸ Wādī an-Naṭrūn (arab.), Sketis, Skete (gr.) – kraina pomiędzy Aleksandrią a Kairem, z klasztorami, z których najstarszy datuje się na IV wiek.

⁹ M. Kāmil, M. H. al-Bakrī, Z. M. Rušdī, *Tārīḥ al-adab as-syriānī min naṣātihi ilā al’aṣr al-ḥāḍir*, Kair 1987, s. 163–164.

¹⁰ W roku 2006 Kościół koptyjski wydał poszerzoną wersję *Ogrodu mnichów*, liczącą 1867 stron. Spośród prac wydanych w języku polskim, z częściowym opisem żywota i apoteegmatów ojców pustyni egipskiej, na uwagę zasługuje teologiczna analiza eremityzmu i anachoretyzmu M. Schneidera, *Ze źródeł pustyni. Znaczenie Ojców Pustyni dla współczesnej duchowości*, Kraków 1994. O tłumaczeniach ksiąg ascetycznych na język syro-mezopotamski i ich upowszechnieniu od IV wieku pisze Ignāṭiyyos Afrem I Barṣaum, *Al-Lu’lu’ al-manṭūr fī tāriḥ al-’ulūm wa-l-ādāb as-syriāniyya*, Bagdad 1976, wyd. 3, s. 120–126; w niemieckim tłumaczeniu przez G. Toro, A. Gorgis: Mor Ignatios Aphrem I. Barṣaum, *Geschichte der syrischen Wissenschaften und Literatur*, Wiesbaden 2012, s. 105–109.

¹¹ Było to nowe tłumaczenie na bazie przekładów z IV–V wieku, wzbogacone

postąpili, pomimo że należeli do Kościoła nazwanego „nestoriańskim”, z którym Kościół Aleksandryjski, nazwany „monofizyckim”, formalnie nie miał dobrych relacji. Pamiętajmy też, że liczni w obu Kościołach asceci, podobnie jak messalianie¹², nie byli podporządkowani administracji kościelnej. W *Ogrodzie mnichów* czytamy, że do Egiptu przybyła grupa pobożnych Asyryjczyków, aby otrzymać od nich błogosławieństwo. Wśród nich miał być św. Efrem, który pragnął spotkać Anbę Bišōy, a po tygodniowym pobycie w klasztorze wędrował po Sketis i działał pośród Arian, po czym powrócił do swojej ojczyzny, Edessy¹³.

Do Egiptu udał się Milles, biskup miasta Šūšān¹⁴, późniejszy męczennik¹⁵. Po pielgrzymce do Jerozolimy dopłynął do Aleksandrii i odwiedził uczniów św. Antoniego, a po dwóch latach, drogą przez Nisibis, gdzie miał pomóc św. Jakubowi (†338) w budowie kościoła¹⁶,

o ponad tysiąc apoftegmatów i mowy ojców Kościoła, w tym Jana Chryzostoma. To imponujące dzieło natchnęło mnichów syro-mezopotamskich do napisania pieśni i hymnów o ojcach koptyjskich, włączonych do liturgii. O twórczości tłumacza i bibliografii do niej oraz o samym przekładzie zob. A. Abūnā, *Adab al-luġa al-ārāmiyya*, Bejrut 1996, wyd. 2, s. 262–265.

¹² Od wyrazu مَسَالِيَانَا (*mṣaliānā*) – modlący się.

¹³ Obie społeczności wierzą, że św. Efrem był w Egipcie i jest to wzmiankowane w wielu pismach. W klasztorze „Dayr as-Syriān” (Klasztor Asyryjczyków) w Wādī an-Naṭrūn stoi drzewo podobne do tamaryndowca indyjskiego, nazywane drzewem św. Efrema. Z jego kwiatów i owoców przygotowuje się napar dla pielgrzymów. Wiemy, że św. Efrem opuścił Nisibis w roku 363, a zmarł w Edessie 10 lat później. A. Scher, *Tāriḥ Kaldō wa Āṭūr*, Bejrut 1913, t. 2, s. 48–50, przytacza argumenty obalające pogląd o pobycie św. Efrema w Egipcie. Takie stanowisko zajmuje również R. Duval, *Tāriḥ al-adab*, s. 354.

¹⁴ Šūšān (po asyryjsku i hebrajsku), dawna Suza w Persji. Warto odnotować, że obchodzone w marcu w Izraelu święto Szuszan Purim ma przypominać ocalenie Żydów w starożytnej Persji. W ich trakcie często prezentuje się operę *Nabucco* Giuseppe Verdiego, nawiązującej do wydarzeń będących początkiem „niewoli babilońskiej”.

¹⁵ W okresie trwających 40 lat (339–379) prześladowań chrześcijan za Szapura II; według H. Sozomena, *Historia Kościoła*, Warszawa 1989, s. 105–106, miało zginąć 16 tysięcy „znanych z imienia”. Asyryjskie źródła mówią o 290 tysiącach, arabskie zaś o 200 tysiącach. Opis żywota i męczeństwa Millesa (13 XI 341 r.) podają A. Abūnā, *Šuhadā’ al-Mašriq*, Bagdad 1985, t. 1, s. 158–163; tenże, *Adab al-luġa*, s. 63, 68.

¹⁶ Budynek kościelny zachował się do dziś jako jedyny ślad przeszłości chrześcijańskiego kiedyś miasta, w którym św. Jakub i jego uczeń św. Efrem założyli akademię i w niej działali, zob. N. Pigulewska, *Kultura Syryjska we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 1989.

i dalej przez Adiabene (północny Irak), powrócił do swojej siedziby w Ruzaïq¹⁷.

W Egipcie przebywał także św. Miḥā, który 15 lat służył w małej celi, po czym drogą przez Tur Synaj, Jerozolimę i Mardin powrócił do Qaraqōš (Baġdēdā, wioska w Dolinie Niniwy), gdzie po jej wschodniej stronie zbudowano klasztor utrwalający jego imię¹⁸.

Prawie zawsze droga do Egiptu lub powrotna z Egiptu wiodła przez Jerozolimę, do której pielgrzymowali mnisi ze Wschodu. Tą trasą do Sketis udał się „nestorianin” Abraham Wielki (†586) z Kaškar¹⁹, biskup miasta Al-Ḥira (na południu Iraku). W Egipcie spędził wiele lat wśród koptyjskich mnichów i zapoznał się z regułą św. Makarego Wielkiego, współczesnego św. Pachomiuszowi. W drodze powrotnej odwiedził pustelnie na Synaju, zatrzymał się w klasztorze Przemienienia Pańskiego (później Św. Katarzyny)²⁰, a po pielgrzymce do Grobu Pańskiego doszedł do góry Izlō²¹ w Ṭūr ‘Abdinie, gdzie zbudował klasztor dla setek mnichów²². Jest autorem reguły monastycznej składającej się z 571 przepisów,

¹⁷ Inne pisownie Raziq, Bēt Razqāyē, w okręgu ar-Rayy, 45 km na południowy zachód od Teheranu.

¹⁸ O nim w I. Armala, *As-Syriān*, s. 7; A. Abūnā, *Adab al-luġa*, s. 153.

¹⁹ Miasto oddalone o 180 km na południowy wschód od Bagdadu, w pobliżu dzisiejszego Al-Kut. Zbudowane w połowie III w. przez Szapura I jako miejsce dla jeńców rzymskich, do XII w. było znaczącym ośrodkiem chrześcijańskim podległym patriarsze w Seleucji-Ktezyfonie. A. Harrak (tłumaczenie i wprowadzenie), *The Acts of Mār Mārī the Apostle*, Atlanta 2005, s. 69 i J. Daniélu, H. I. Marrou, *Historia Kościoła*, Warszawa 1984, t. 1, s. 280, określają Abrahama terminem znakomitego organizatora monastycyzmu. Zob. też: Ch. Baumer, *The Church of the East. An Illustrated History of Assyrian Christianity*, London–New York 2008, s. 22, 88, 128.

²⁰ E. L. Butcher, *History of the Coptic Nation and Orthodox Church*, London 1897 (w arabskim tłumaczeniu dokonany przez I. Tadarusa: *Tāriḥ al-umma al-qibṭiyya wa kanīsatihā*, Kair 1900, t. 1, s. 165–180), udowadnia, że św. Katarzyna nie była w Egipcie i nie należy do tego kręgu; nazwę nadano po wyprawach krzyżowych i zachowano ze względu na turystów zachodnich. Faktyczną patronką jest Koptyjka Damiana, męczennica w czasach prześladowań Dioklecjana.

²¹ Płaskowyż Izlō (biblijny Uzzal, Ez 27, 19), zob. H. Hollerweger, *Turabdin – Living Cultural Heritage*, Linz 1999, s. 20 (wydanie albumowe). W komentarzach do Biblii Tysiąclecia podano, że pod nazwą Uzzal kryją się „arabskie szczepy”, mimo że w VI w. p.n.e. Arabów w tym regionie jeszcze nie było!

²² Obecnie w Ṭūr ‘Abdinie czynne są dwa klasztory pod wezwaniem Mōr Abrōhom: w Midyacie i w Marbōbō, zob. H. Hollerweger, *Turabdin*, s. 108–111, 304.

wzorowanej na regule św. Makarego Wielkiego. Jest w niej mowa, że mnisi „nestoriańscy” mają obowiązek golenia włosów w kształcie korony, aby odróżnić się od mnichów „jakobickich”. Nie jest wykluczone, że ta fryzura, nazywana ܣܘܦܪܐ *sūpāra*, mogła stanowić pierwowzór *tonsury*, charakteryzującej kilka zakonów powstałych w Kościele Rzymskim.

Zachował się epizod z życia Mārān Zhā²³ († ok. 750), biskupa Hdiṭy²⁴, opisany przez Tūmā d-Margā (IX w.), „nestorianina”:

Mārān Zhā wybrał się na modlitwę do góry w pobliżu wsi Zaynō. U podnóża góry spotkał starca pasącego wielbłądy i słyszał jak nuci syro-mezopotamską pieśń wielkanocną zaczynającą się od słów: ܐܠ ܚܕܝܢܐ ܕܡܪܝܢܐ (chodźmy, wszystkie ludy, poruszyć nasze wargi!). Wzruszony biskup zatrzymał się, pozdrowił pasterza i prosił, aby zdradził swoją narodowość. Starzec odpowiedział po arabsku: „Mnichu, czego chcesz ode mnie? Idź w pokoju swoją drogą!”. Biskup jednak nalegał, aby mu wyjaśnił skąd zna arabski. Starzec odpowiedział: „Wiedz, mój Panie, 40 lat temu moi rodacy w Egipcie wybrali mnie na swojego biskupa. Kiedy pewnego dnia udałem się z grupą wiernych na pustynię na medytację, zaatakowali nas Beduini. Moi wierni uciekli, mnie zaś zatrzymali, zabrali do swoich namiotów i kazali paść wielbłądy, i tym się zajmuję od 40 lat”. Słyszac to, Mārān Zhā ukląkł przed starcem, ucałował jego ręce, prosił o błogosławieństwo i pożegnał się. Wracając tą samą drogą po kilku dniach, wielbłądów nie spostrzegł, lecz zauważył, że pasterz leży sztywny. Namaścił go, pochował i skupiony w modlitwie spędził przy jego grobie cały dzień, po czym zabrał obie peleryny, które pasterz nosił, niczym relikwie, i wrócił do Hdiṭy²⁵.

W Egipcie pochowany jest niejeden asyryjski duchowny. W klasztorze pod wezwaniem Marii Dziewicy w Wādī an-Naṭrūm znajduje się

²³ Biskup o takim samym imieniu rezydował w Adiabene (347–376). Swoją żywot zakończył jako męczennik w czasie perskich prześladowań, zob. I. Armala, *Tāriḥ al-kanīsa as-syriāniyya*, Bejrut 1996, s. 81.

²⁴ Hdiṭa – asyryjskie miasteczko nad wschodnim brzegiem Tygrysu, w pobliżu rzeki Wielkiego Zabū, w odróżnieniu od obecnego miasta zamieszkałego przez sunnitów w prowincji Al-Anbār nad Eufratem, 240 km na północny zachód od Bagdadu.

²⁵ Thomas, Bishop of Margā, *The Book of Governors*, E. A. W. Budge (ed.), edited from Syriac Manuscripts from the British Museum and other Libraries, London 1893, s. 273–281.

grób św. Mārūty (†420), biskupa Miparqat (Maiperqat, Mayyafāraqīn). Zapisał się on w historii jako reformator Kościoła w Persji i mediator między Teofilem, patriarchą Aleksandrii i św. Janem Chryzostosem²⁶, a także między Persją i Bizancjum. Do jego zasług zalicza się zabranie do Miparkat doczesnych szczątków męczenników z Persji, które to miasto zaczęto odtąd nazywać Martyropolis. Jednak, kiedy i z jakiego powodu jego ciało znalazło się w Egipcie, o tym źródła milczą. Podczas pobytu Assemaniego (†1768) w owym klasztorze w celu nabywania rękopisów syro-mezopotamskich i zabrania ich do Watykanu, mnisi mieli pokazać mu grób Mārūty i dzieła jego autorstwa, ale za żadne pieniądze nie chcieli ich sprzedać²⁷. Assemani był Libańczykiem pracującym w założonym w r. 1584 w Rzymie Kolegium Maronickim i autorem wielkopomnego dzieła *Bibliotheca Orientalis*.

Nie sposób wymienić wszystkich duchownych Syrii i Mezopotamii, którzy za to, że odmówili przyjęcia postanowień Soboru Chalcedońskiego zostali z rozkazu cesarza Justyna I (518–527) skazani na wygnanie do odległych krain i jedynie dzięki wstawiennictwu cesarzowej Teodory²⁸, żonie Justyniana I (527–565), pozwalano im udać się do Aleksandrii. Tak było z Mārą, biskupem Amidy (dzisiaj Diyarbakir w Turcji) i Izydorem, biskupem Qennešrē²⁹. Po siedmiu latach wygnania w nabatejskiej

²⁶ Zob. H. Sozomen, *Historia*, s. 554; S. Scholastyk, *Historia Kościoła*, Warszawa 1986, s. 477, 486, 504–505.

²⁷ J. Daniélu, H. I. Marrou, *Historia Kościoła*, s. 218–219. Masowe nabywanie rękopisów towarzyszyło akcjom prozelityzmu wśród chrześcijan Bliskiego Wschodu, rozpoczętym od XVI wieku na szeroką skalę przez Rzym. Przed Soborem Trydenckim wiele rękopisów zebranych z klasztorów przez „misjonarzy katolickich”, wspieranych przez turecką żandarmerię, spalono, np. w Libanie. Pisz o tym Ph. De Tarrazzi, *Ašdaq mā kān ‘an tāriḥ Lubnān wa šafḥa mun aḥbār as-syriān*, Bejrut 1948, t. 1, s. 96–100. Tak też postępowano na Malabarze w Indiach, zob. S. Y. Tūmā, *Tāriḥ al-kanisa as-syriāniyya al-hindiyya*, Bejrut 1951, s. 418. Po Soborze Trydenckim z rękopisów wydrapywano wyrazy „Antiochia” i „patriarcha”, zapisując w to miejsce „Rzym” i „papież”. Takie egzemplarze widziałem w dziale rękopisów biblioteki uniwersyteckiej w Gotha w Niemczech.

²⁸ Niejeden autor podkreśla niegreckie pochodzenie zarówno św. Heleny, matki Konstantyna Wielkiego, jak i Teodory. Jedni piszą, że Teodora była Asyryjką i córką księdza z Mabug, inni twierdzą, że była Egipcjanką urodzoną w Aleksandrii i tym tłumaczą jej nieustanną troskę o „monofizytów”, co miało wywołać podwójną wobec niej niechęć dygnitarzy i pisarzy bizantyjskich, którzy przedstawili ją w złym świetle.

²⁹ ܩܢܝܫܪܐ (Orle Gniazdo), ok. 40 km na południowy zachód od Aleppo, niefi-

Petrze obaj znaleźli się w Stolicy Markowej, gdzie prowadzili ascetyczny tryb życia. Wykorzystując swoją wiedzę i przemyślenia teologiczne oraz doskonałą znajomość greki, Māra napisał m.in. komentarze do Nowego Testamentu. Zmarł w Aleksandrii w roku 529³⁰.

PO SOBORZE CHALCEDOŃSKIM

Nieporozumienia między stolicami patriarchalnymi na Soborze Chalcedońskim, a wcześniej na Soborze Efeskim, stworzyły sytuację, która niejako zmusiła autochtonów terenów opanowanych przez Bizancjum: Ormian, Asyryjczyków, Koptów i Arabów, przez Konstantynopol i Rzym nazwanych „monofizytami”, do wzmocnienia relacji między sobą. Złożony z urzędu przez cesarza Justyna I i skazany na banicję w roku 519 patriarcha Antiochii Seweriyyos (Sewer) Wielki udał się do Egiptu i w obawie przed aresztowaniem przez bez mała 19 lat przenosił się z jednego klasztoru do drugiego, aż do swojej śmierci w Aleksandrii 8 lutego 538 r.³¹ Słowa jednej z syro-mezopotamskich pieśni kościelnych brzmią: *„Egipcie, Egipcie, powitaj Seweriyyosa wygnanego ze swojej ojczyzny, otwórz*

gurujące na mapie dzisiejszej Syrii. Także w Turcji, ok. 20 km na północ od granicznego miasta syryjskiego Dżarabulus, znajdowała się miejscowość o nazwie Dayrō d-Qennešrē, dziś Birecik nad Eufratem.

³⁰ Więcej informacji o nim można znaleźć w: R. Duval, *Tārīḥ al-adab*, s. 385; I. Armala, *Tārīḥ al-kanīsa*, s. 173–174; A. Abūnā, *Adab al-luḡa*, s. 212–213; *Texts and Translations of the Chronicle of Michael The Great*, G. A. Kiraz (ed.), vol. 1, *The Edessa-Aleppo Syriac Codex of the Chronicle of Michael The Great, A Publication of St. George Parish and Edessian Community in Aleppo*, Piscataway/NJ 2009, s. 268–270 [dalej: *Codex...*]. W arabskim tłumaczeniu tego samego rękopisu przez abpa Mosulu, Ġ. Š. Šamīūn, *Tārīḥ Mār Miḥā’il as-syriānī al-kabīr*, Aleppo 1996, t. 2, s. 52–54 [dalej: *Kronika...*]; w wydany w Szwecji w jednym tomie (ss. 849) w syryjskim zapisie komputerowym, *Kṭōbō d-makṭbōnūt zabnē* 2006, s. 322 [dalej: *Kṭōbō...*].

³¹ ‘A. Ġamāl ed-Dīn (red.), *Tārīḥ Miṣr min ḥilāl maḥṭūtat tārīḥ al-baṭārika li-Sāwīros ibn al-Moqaffā’*, Kair 2006, t. 1, s. 396–407. Podobne okoliczności miały miejsce na przełomie XIX i XX wieku; ścigani przez Osmanów za działalność na rzecz wyzwolenia ziem „arabskich” chrześcijańscy intelektualiści Libanu, Syrii i Mezopotamii szukali schronienia w Egipcie. To oni założyli i wydawali dziennik „Al-Ahram”, który wychodzi do dziś.

mu swoje bramy, sprzątaj przed nim ulice...”³², a w modlitwie ku czci ojców Kościoła podczas mszy świętej jest on określany كُرُونَا اِسْرِيَّيَا (Korona Asyryjczyków)³³.

Po śmierci Sewera na biskupa Edessy konsekrowano Jakuba Baradeusza (Ya‘qūb Burd’ōnō, 542 r.). Źródła podają, że spośród całego dochalcedońskiego duchowieństwa antiocheńskiego był on podobno jednym z dwóch, których nie dosięgły prześladowania bizantyjskie. Konsekracji, przy zaangażowaniu Teodory i wsparciu Al-Ḥārīt ibn Ġabla, króla arabskich Ghassanidów (Ghassanidzi należeli do SKOA), dokonał internowany w Konstantynopolu aleksandryjski papież Teodozjusz I. Niestrudzony J. Baradeusz wiele podróżował, wszędzie wyświęcając duchownych i wzmacniając prześladowanych, stąd też wzięła się pejoratywna nazwa „jakobici”, obejmująca niebizantyjskich i nienestoriańskich chrześcijan Bliskiego Wschodu, Armenii i Indii³⁴. Zaproszony do Aleksandrii J. Baradeusz uczestniczył w konsekracji biskupa Pola (Pawła) Abisyńskiego na patriarchę (†581) dla antiocheńskich „jakobitów” po czteroletnim wakacie. Kilka lat później Koptowie ujęci pobożnością i wiedzą przebywającego w Egipcie asyryjskiego biskupa Damiana, wybrali go na swojego patriarchę (†605). Słyszając o tym J. Baradeusz udał się z trójką biskupów do Aleksandrii, by złożyć mu hołd. Była to trzecia jego wizyta w Egipcie. Kiedy J. Baradeusz zmarł (†578), tenże patriarcha, nie mogąc uczestniczyć w ceremonii pogrzebowej, oddelegował dwóch egipskich biskupów z listem kondolencyjnym, w którym wymienia ogromne zasługi zmarłego i jego

³² Tekst syryjski z arabskim tłumaczeniem, zob. Ignāṭiyyos Ya‘qūb III, *Nafḥ al-‘abir aw sirat al-baṭriark Mār Seweriyyos al-kabīr*, Damaszek 1970, s. 115. Asyryjska nazwa Egiptu występuje w liczbie podwójnej (كُرُونَا: dwa Egipty, tj. Górny i Dolny). Formę liczby podwójnej w językach semickich wyjaśnia metropolita Damaszku: Q. Y. Dāwūd, *Al-Lum’a aš-šahiyya fī naḥū al-luḡa as-syriāniyya*, Mosul 1896, t. 1, s. 357–358. Jako wyodrębniona kategoria zachowała się w języku arabskim, Asyryjczycy zaś przestali jej używać.

³³ Pamięć o św. Sewerze jest w Kościele Koptyjskim obchodzona 4 razy w roku.

³⁴ W literaturze zachodniej nazwy „jakobici” i „monofizyci” występują zamiennie. Obie są obce społecznościom, do których się odnoszą i uważane za złośliwe. Prawdopodobnie nazwa „jakobici” została nadana w reakcji na nazwanie współziomków, zwolenników postanowień Soboru Chalcedońskiego, „melkitami” (tj. „procesarscy”). A ponieważ Konstantynopol i Rzym były do r. 1054 zjednoczone, te nazwy zdążyły utrwalić się w literaturze obu Kościołów. Taki pogląd wyraża m.in. M. Yūḥannā, *Tārīḥ al-kanīsa al-qibṭiyya* [brak miejsca i daty wydania], s. 279–280.

wysiłki o jedność Kościoła³⁵. Syro-Mezopotamscy duchowni cieszyli się taką popularnością, że Nubijczycy i Etiopczycy spośród nich chcieli mieć biskupów. Tę misję precyzuje egipski historyk muzułmański Al-Maqrīzī:

Asyryjczycy byli liczni i widoczni w Egipcie. Z Egiptu oddelegowali do Etiopii księdza Juliana, który służył u papieża aleksandryjskiego Teodozjusza I. Przez dwa lata od godziny piętnastej do dwudziestej pierwszej Julian chrzczył ludzi wodą z cystern i przyłączył ich nie do patriarchatu antiocheńskiego, lecz do aleksandryjskiego i w ten sposób wzmocnił pomosty między nimi³⁶.

Biblioteka Aleksandryjska, ze względu na posiadane zasoby najbardziej znana w czasach starożytnych, przyciągała poszukiwaczy wszelkiej wiedzy. W tamtym czasie nie było syro-mezopotamskiego pisarza, który by greki nie znał i w niej nie pisał swoje dzieła. Oto lista nazwisk, z konieczności ograniczona do kilku, którzy dzięki greckim dziełom aleksandryjskim, a także rodzimej twórczości we własnym języku, przyczynili się w większym lub mniejszym stopniu do rozwoju nauk humanistycznych na Bliskim Wschodzie:

Stefanos BārṢudaylō (†510) z Edessy. Po solidnej nauce w Egipcie wykładał grekę w Jerozolimie i w swoim rodzinnym mieście. Jest autorem mów i komentarzy, szczególnie do Psalmów, zachował się jego przekład z greki na syro-mezopotamski dzieła apokryficznego niejakiego Herotiusza, w którym Herotiusz występuje jako nauczyciel syryjskiego mnicha Pseudo-Dionizego Areopagity. Stefanos słynął z poglądu o niewieczności mąk piekielnych, za co znalazł się w ogniu krytyki zarówno św. Jakuba z Sarug (†521), jak i Filoksenosa z Mabug (†523)³⁷.

³⁵ Treść tego listu mająca formę elegii zamieścił w swojej kronice Mār Miḥōyel Rābō, *Codex*, s. 410–411; *Kronika*, s. 225–228; *Kṭōbō*, s. 432–434 (prawa kolumna).

³⁶ T. D. Al-Maqrīzī (XV w.), *Al-Mawāʾiẓ wa-l-iʿtibār fī ḍikr al-ḥiṭaṭ wa-l-āṭār*, M. Zenhum, M. aš-Šarkāwī (red.), Kair 1998, t. 2, s. 493; Z. Riāḍ, *Kanīsat al-Iskandariyya fī Ifrīqiya*, Kair 1962, s. 159–165; A. S. Atiya, *Historia Kościołów*, s. 389; Ph. De Tarrazzi, *ʿAṣr as-syriān aḍ-ḡahabī*, Aleppo 1979, s. 19.

³⁷ R. Duval, *Tārīḥ al-adab*, s. 382–383; A. Abūnā, *Adab al-luḡa*, s. 188–189; Iḡnāṭiyyos Afrem I Barṣaum, *Al-Luʾluʾ al-manṭūr*, s. 216–217; *Geschichte*, s. 191; M. Kāmil, M. H. al-Bakrī, Z. M. Ruṣṣī, *Tārīḥ al-adab*, s. 190–192.

Mało szczęścia mieli dwaj uczeni „nestoriańscy”: Tūmā (Tomasz) Edeski i katolikos Mār Ābā Wielki (540–552). Obaj wyruszyli do Egiptu i z powodzeniem szerzyli chrześcijaństwo w środowisku pogan, ale z powodu działalności także wśród „monofizytów” zostali wydaleny przez Koptów³⁸.

W latach 485–487 w Aleksandrii studiował grekę Zḥaryō (Zachariasz) Retor († po 536), asyryjski biskup urzędujący po roku 527 na greckiej wyspie Lesbos ze stolicą w Mitylenie³⁹. Urodzony na wsi w pobliżu Gazy był szkolnym rówieśnikiem Sewera Wielkiego i pod wpływem jego nauki przyjął chrzest w Trypolisie w Libanie. Interesował się naukami filologicznymi, wykładał prawo i filozofię w Bejrucie. Jest autorem pierwszej biografii swojego mistrza Sewera i jednej z pierwszych kronik obejmującej lata 450–491, z której czerpali późniejsi kronikarze syro-mezopotamscy, w tym Jan z Efezu. Większość swoich dzieł napisał po grecku i jeszcze za życia tłumaczono je na syro-mezopotamski⁴⁰.

Patriarcha Ignāṭiyyos Afrem I Barṣaum (†1957) badając treść kofonów w rękopisach syro-mezopotamskich przechowanych szczególnie w Watykanie i Londynie, podaje, że w jednym z londyńskich jest napisane, iż „Faulos (Paweł), monofizyczny biskup Tella (Tellu)⁴¹ (†617) chroniąc się w Egipcie przełożył z greckiego na syro-mezopotamski księgi biblijne oraz zbiór 150 kazań wygłoszonych przez Sewera Wielkiego”. Dokładniej-

³⁸ N. Pigulewska, *Kultura Syryjska*, s. 164 i nast. O tym wybitnym katolikosie, podobnym do apostołów, któremu poświęcono wiele publikacji w różnych językach, brak wzmianki w pierwszym tomie *Historii Kościoła* autorstwa J. Daniélu i H. I. Marrou, obejmującym lata „od początków do roku 600”. Jednak „nestorianie” posiadali klasztor w Kairze, który w roku 1189 został przejęty przez Koptów, zob. ‘A. Ġamāl ed-Dīn, *Tārīḥ Miṣr*, t. 4, cz. 1, s. 12.

³⁹ Niektórzy autorzy mylnie kojarzą tę nazwę z Meliteną (Matalya w Turcji).

⁴⁰ N. Pigulewska, *Kultura Syryjska*, s. 174, 261. O napisanej przez Zachariasza kronice zob. A. Abūnā, *Adab al-luḡa*, s. 232–233, a całokształt jego twórczości i jej przekłady na języki europejskie opisuje Ignāṭiyyos Afrem I Barṣaum, *Al-Lu’lu’ al-mantūr*, s. 254–255; *Geschichte*, s. 226, podając, że niektóre dzieła zachowały się tylko w syryjskim tłumaczeniu.

⁴¹ Tel Mauzalt (gr. Goranopolis, tur. Viranşehir) – miasto oddalone o 10 km na wschód od Edessy, miejsce urodzin w r. 500 J. Baradeusza. W wyniku masakr 1895 roku z 7 tys. chrześcijan pozostało przy życiu 600 Ormian i 480 Asyryjczyków, a w roku 1915 wszyscy zostali wymordowani.

sze dane zawiera manuskrypt kaligrafowany w roku 703: „Podstawową księgą była *Hexapla* Orygenesesa, którą na prośbę patriarchy Atanazego (†631) i w czasie służby przeora Teodoresa⁴² przełożył w lutym 616 roku w klasztorze Antonidów (od św. Antoniego) w pobliżu wsi Anaton nieopodal Aleksandrii⁴³.

Swoj pobyt w Aleksandrii wraz z grupą duchownych zaznaczył Tūmā Ḥarqelōyō (z Ḥarqel), biskup Mabug (†627?). „Z jego imieniem związane jest opracowanie zestawienia tekstów Ewangelii do czytania w święta podczas jutrzni. Od roku 616 zajmował się w klasztorze Antonidów tłumaczeniem Nowego Testamentu z greki na syro-mezopotamski, które to tłumaczenie zyskało dużą popularność i przez długi czas było używane w liturgii w SKOA⁴⁴.

Do osób świeckich, które odcisnęły swoje piętno w historii nauki i kultury arabskiej i któremu Europa wiele zawdzięcza, jest Ḥunayn ibn Ishāq, „nestorianin” (zm. 873). Urodzony w Al-Ḥira przeniósł się do Bagdadu, gdzie uczył się u słynnego Yuhannā Māsaweyh, następnie udał się do Aleksandrii. Po perfekcyjnym opanowaniu języka greckiego i wyposażeniu w rękopisy w tym języku powrócił do Bagdadu i zaczął tłumaczyć dzieła Hellady na syro-mezopotamski, a następnie na arabski bądź bezpośrednio na arabski. Jest autorem dziesiątków prac, w tym leksykalnych, szczególnie z dziedziny medycyny⁴⁵.

⁴² Tę postać opisuje E. Scholastyk, *Historia Kościoła*, op. cit., indeks nazw osobowych.

⁴³ Ignāṭiyyos Afrem I Barṣaum, *Al-Lu'lu' al-mantūr*, s. 272–274; *Geschichte*, s. 241–243; A. Abūnā, *Adab al-luḡa*, s. 239.

⁴⁴ N. Pigulewska, *Kultura Syryjska*, s. 262. Egzemplarz tego tłumaczenia znajduje się w bibliotece augustyniańskiej w Rzymie, a w nim: „Cztery Ewangelie przełożono skrupulatnie z greki na syryjski w czasach Filoksenosa, biskupa Mabug. Ja, Tūmā, zestawilem i porównałem to tłumaczenie z trzema egzemplarzami greckimi, które znajdują się w klasztorze Antonidów w Wielkiej Aleksandrii w roku 616”. Zob. też Mār Miḥōyēl Rābō, *Kronika*, s. 270; *Geschichte*, s. 244–245.

⁴⁵ *Encyclopedia Britannica* (<https://www.britannica.com/biography/Hunayn-ibn-Ishaq> dostęp: 20.07.2018); J. Bielawski (red.), *Mały słownik kultury świata arabskiego*, Warszawa 1971, s. 194–195; A. M. 'A. ad-Dabiān, *Ḥunayn ibn Ishāq – dirāsa tāriḥiyya wa luḡawiyya*, Rijad 1993, t. 1. ss. 323, t. 2, ss. 393. Szczegółne cenna jest długa lista stworzonych przez Ḥunayna neologizmów arabskich na bazie syryjskiego, zajmująca część pierwszego tomu i cały drugi tom.

DWA ZJEDNOCZONE PATRIARCHATY

Po Soborze Chalcedońskim nowo wybrani patriarchowie obu stolic zwykli wymieniać między sobą tzw. *synodikon*, tj. afirmacja wiary ojców przeciwko herezjom i deklaracja potwierdzająca trwanie w jedności. Tak np. postąpił antiocheński Aṭanasiyyos (Atanazy) I (595–631), który po wyborze Anestaza na papieża Aleksandrii (603–614) wybrał się do niego z pięcioma biskupami i wieloma mnichami, wożąc dary. Koptyjski papież wyszedł im na spotkanie wraz z duchowieństwem i tłumem wiernych. Wszyscy śpiewali pieśni kościelne. Po ceremonii patriarchowie razem odprawili mszę świętą, jeden przyjął komunię z rąk drugiego, po czym Atanazy wygłosił kazanie. Antiocheńska delegacja była ugoszczona w Egipcie przez 40 dni. A po zaślnięciu Anestaza, jego następcą, Andronikos, wysłał do Atanazego *synodikon*. Tak też było, kiedy na tronie patriarchalnym Antiochii zasiadł ʿĒliyyā (Eliasz) I (†723). Oddelegował on biskupa Sṭefanosa z listem do papieża Aleksandrii Iskandar II (†726), który „ucieszył się i odwzajemnił się podobnym listem”⁴⁶.

To, co dobitnie świadczy o jedności między oboma Kościołami, jest praktykowane przez skrybów datowanie ksiąg. W wielu księgach umieszczone są w kolofonach informacje typu: „kaligrafowano za pontyfikatu patriarchów antiocheńskiego i koptyjskiego”, z podaniem ich imion.

Po objęciu tronu patriarchalnego w Antiochii przez Dionosiyyosa (Dionizy) z Tel Maḥre (817–845)⁴⁷ doszło w roku 825 ze strony muzułmańskiego zarządcy Edessy, Muḥammada, brata emira Egiptu ʿAbdullāha ibn Ṭāhira, do aktów agresji wymierzonych w chrześcijan: tenże Muḥammad

⁴⁶ M. Yūḥannā, *Tārīḥ al-kanīsa*, s. 315. ‘A. Ǧamāl ed-Dīn we wprowadzeniu do książki S. ibn al-Moqaffā’ podaje, że wszystkie listy do roku 1078 zebrano i wydano w Egipcie pod tytułem „Wyznania Ojców”, *Tārīḥ Miṣr*, t. 1, s. 10. Treści kilku listów od Sewera do Teodozjusza i od Teodozjusza do Sewera przytacza Mār Miḥōyel Rābō, *Kronika*, t. 2, s. 94–120. Warto też wspomnieć o czterdziestu jeden listach i sześciu mowach skierowanych do koptyjskich duchownych przez niebędącego patriarchą św. Jakuba z Sarug. Swoje pisma wysyłał w jednym egzemplarzu do zamieszkałego w Sketis Asyryjczyka Y. Darāwā, ten zaś przepisywał je i przekazywał adresatom.

⁴⁷ Patriarcha jest autorem m.in. kroniki, którą wydano po łacinie, francuskim i angielskim. Podał ją analizie źródłowej i opracował W. Witakowski, *The Syriac Chronicle of Pseudo-Dionysius of Tel-Maḥrē. A Study in the History of Historiography*, Uppsala 1987.

kazał zniszczyć lub zamienić na meczety wszystkie klasztory i kościoły Edessy. Biskupem miasta był wówczas Teodozjusz⁴⁸, brat patriarchy Dionosiyyosa. Skala dewastacji zaniepokoiła patriarchę, toteż postanowił wybrać się do Egiptu wraz ze swoim bratem, aby starać się zatrzymać falę barbarzyństwa. Źródła podają, że kiedy patriarcha dotarł do Egiptu wyszło na jego spotkanie blisko 30 tysięcy wiernych z papieżem Aleksandrii Jakubem (819–830) na czele, chóralnie powtarzając: „Ziemia Egiptu wita przybyłego do niej czwartego z kolei patriarchę Antiochii, zastępcę św. Piotra i orędownika pokoju”.

Nazajutrz goście złożyli wizytę ‘Abdullāhowi ibn Ṭāhirowi. Po wyłożeniu celu przybycia, tenże podobno miał oznajmić: „Wystarczyłoby, aby biskup Edessy wysłał list w tej sprawie, a nie pofatygować także patriarchę męczącą podróżą. Na taki list odpowiedziałbym pozytywnie”. Patriarcha wyjaśnił: „Biskup Edessy przybył, by złożyć skargę na zarządzającego w waszym imieniu miastem, ja zaś reprezentuję całą swoją wspólnotę, która cierpi z tego powodu, a Edessa stanowi tylko jej część”. Słyszając to, emir napisał list, w którym zobligował brata do zwrotu skonfiskowanych obiektów, odnowy zniszczonych i szanowania mienia chrześcijan. Otrzymawszy żelazny list duchowni powrócili do Edessy i odzyskali swoje świątynie⁴⁹.

Sześć lat później wybuchło powstanie Koptów protestujących przeciwko coraz wyższej dżizji od „niewiernych”⁵⁰. Doszło też do niepokojów wśród samych Koptów, którzy stanowili zdecydowaną większość mieszkańców Egiptu. Zaniepokojony powagą sytuacji kalif Al-Ma'mūn zwrócił się o pomoc i mediację do patriarchy Dionosiyyosa. Obaj udali się do Egiptu razem. Ówczesny papież Aleksandrii, Jusap (Józef), powitał przybyłego patriarchę i udał się z nim do miejsca największych protestów. Swoim autorytetem patriarchowie uspokoili resztkę buntujących się; okazało się,

⁴⁸ O nim w A. Abūnā, *Adab al-luġa*, s. 353–354. Jest autorem kroniki obejmującej lata 753–812 i tłumaczem z greki na syryjski m.in. utwory poetyckie Grzegorza z Nazjanzu.

⁴⁹ Dokładną relację o przebiegu podróży do Egiptu i rozmowach z emirem podaje Mār Miḥōyel Rābō, *Kronika*, t. 3, s. 23–27.

⁵⁰ Zrywów Koptów przeciwko władzy muzułmańskiej było kilkanaście, do roku 750 nazywano je „biernym oporem”, a po tej dacie określono terminem „rewolucja” – wszystkie krwawo stłumiono.

że wojsko muzułmańskie zdążyło wyciąć w pień tysięcy Koptów. Wykorzystując swój drugi pobyt w Egipcie gość zwiedził jego zabytki, w ten sposób opisując jedną z piramid: „Jest zbudowana z wielkich trójkątnych głazów, podobnych do tych z marmuru, które są w Baalbeku. Każdy głaz ma prawie 60 łokci długości, 6 łokci szerokości i tyleż grubości. Na szczycie piramidy znajduje się kamienny cokół długości około 10 łokci, wysokość zaś całej piramidy wynosi blisko 70 łokci. Na ścianach piramidy, od góry aż do dołu, są wyrzeźbione podobizny bożków oraz jakimś pismem, którego nikt w naszych czasach nie potrafi czytać”⁵¹.

Mār Miḥōyel Rābō (†1199) w swojej *Kronice* napisał:

Do roku 715 kronikarze syro-mezopotamscy zwykli napisać w kolofonach swoich dzieł imiona patriarchów czterech świętych stolic: Rzym, Konstantynopol, Aleksandria i Antiochia, ale po tej dacie przestali wspominać Rzym i Konstantynopol. Po opanowaniu Syrii i Egiptu przez muzułmanów zaniechali wymienianie chalcedończyków i ograniczyli się do patriarchów Egiptu i Syrii, ponieważ nasz asyryjski lud żyje w obu krajach⁵².

Tę historycznie ważną notatkę potwierdza lista wymienionych przez niego patriarchów aleksandryjskich z epizodami z życia niektórych z nich. Nie mniej ważna jest informacja, że dopiero od połowy XII wieku, za pontyfikatu 70. papieża Aleksandrii Gabriela II (1131–1145), język arabski stał się językiem powszechnym w Egipcie. W związku z tym tenże patriarcha zajął się tłumaczeniem z koptyjskiego na arabski Starego i Nowego Testamentu oraz ksiąg liturgicznych, zobowiązując kler do czytania przewidzianych podczas nabożeństwa fragmentów najpierw w arabskim, a potem w koptyjskim. Kiedy tron aleksandryjski objął Joannis V (1147–1166) oddelegował on posłańca do patriarchy Antiochii Mār Miḥōyel Rābō z listem napisanym po raz pierwszy w obu językach⁵³.

⁵¹ Dziękuję profesorowi Hieronimowi Kaczmarkowi za weryfikację błędnie podanej w źródłach asyryjskich nazwy tej piramidy, twierdząc, że opis odpowiada piramidzie Cheopsa w Gizie. O misji patriarchy i jego twórczości piszą A. S. Atiya, *Historia Kościołów*, s. 172; Ibn al-ʿIbrī (BārʿEbrāyā), *Tārīḥ az-zamān*, Bejrut 1986 (w arabskim tłumaczeniu I. Armala), s. 28–31 (w nim także o wizycie w Bagdadzie w r. 836 Gorgiego, króla chrześcijańskiej wówczas Nubii).

⁵² Mār Miḥōyel Rābō, *Kronika*, t. 2, s. 378; t. 3, s. 45–48.

⁵³ Mār Miḥōyel Rābō, *Kronika*, t. 3, s. 207, 378. Imię papieża Aleksandrii wy-

Warto zaznaczyć, że do połowy XIII wieku sprawy Kościoła Koptyjskiego w Ziemi Świętej reprezentował Kościół Antiocheński. Zgodnie z porozumieniem papież Aleksandrii Korillos (Cyryl) III (1235–1243) wyznaczył biskupa Bāseliyyosa (Bazylego) do sprawowania opieki nad gminą koptyjską i koptyjskimi posiadłościami w Ziemi Świętej, a patriarcha Antiochii wyznaczył biskupa imieniem Tūmā dla gminy asyryjskiej w Abisynie, którą dotychczas opieką się Kościół Aleksandrii⁵⁴.

Źródła kościelne podają, że „po odejściu⁵⁵ patriarchy antiocheńskiego Filoksenosa, ze względu na niemożność powołania synodu, kler poprosił biskupa Šem’ūna Tur’abdinōyō, aby postarał się przedostać do Egiptu i tam zostać konsekrowany na patriarchę. Konsekracji przy udziale zaproszonego asyryjskiego biskupa Jerozolimy Korillosa, zwanego Bār Nišānem, dokonał koptyjski papież Gabriel V (†1428). Nowy patriarcha przyjął imię Bāseliyyos IV Šem’ūn. Trwające niepokoje w Syrii i Mezopotamii nie pozwoliły nowemu patriarsze wrócić. Udał się do Jerozolimy i tam zmarł w r. 1444. Po wyborze Juannisa XI na papieża Koptów, do Aleksandrii wybrał się syryjski patriarcha Iḡnātiyyos Behnām I Ḥadalōyō (†1545), następca Bāseliyyosa IV Šem’ūna, aby złożyć mu życzenia. Podczas pobytu w Egipcie razem z papieżem aleksandryjskim odprawił w Niedzielę Palmową nabożeństwo w kościele Dziewicy Marii, zwanym „al-mu’allaqa” (zawieszony), a w Wielki Czwartek poświęcił olej (myron,

stępuje w brzmieniu Iwannis, a list dostarczył oddelegowany przez niego biskup Piotr Starzec.

⁵⁴ I. H. Al-Miṣrī, *Qīṣṣat al-kaniisa al-miṣriyya* (brak miejsca wydania) 2003, wyd. VIII, t. 3, s. 186–188. Autorka pisze też o wymianie listów i poselstw między papieżem Aleksandrii a patriarchą Antiochii w związku z tymi uzgodnieniami. Siedzibę biskupa koptyjskiego stanowiła nie Jerozolima, lecz Gaza. Gaza była silnym ośrodkiem chrześcijańskim z wyższą szkołą. Po arabskim podboju jej wykładowcy uciekli do Gruzji, gdzie znajduje się dziś klasztor pod wezwaniem Trzynastu Oświecicieli Asyryjskich ze znanym chórem prowadzonym przez o. Serafima Bit-Kharibi, <http://misyjne.pl/kim-wlasciwie-jest-o-serafim-bit-haribi-wideo/> (dostęp 20.07.2018).

⁵⁵ W przypadku duchownych w Kościołach asyryjskich nie używa się czasownika مَاتَ „zmarł”, lecz حَيَّ „przeniósł się, odszedł”. Podobnie jest w Kościele Koptyjskim; użyty tutaj arabski czasownik تَنَبَّحَ tanayyaḥ, będący zarabizowaną formą syryjskiego czasownika ܬܢܒܚܐ eṭniḥ, oznacza „odpoczął [w Bogu]”.

krzyżmo), który gość zabrał dla swoich świątyń⁵⁶. Ostatni patriarcha antiocheński, który odwiedził znajdujące się w Egipcie diecezje syro-mezopotamskie był Ignātiyyos Yuḥannā XIII (†1493). To jednak nie oznacza, że kontakty zostały zerwane. Jeszcze w osiemnastym wieku Asyryjczycy w Egipcie stanowili niemałą społeczność; pierwsza drukarnia w Egipcie, którą sprowadził Napoleon (1798 r.) była wyposażona w czcionki syryjskie, a zarządzenia cesarza drukowano także w tym języku. Pomimo że większość członków Kościołów syro-mezopotamskich rozproszyła się w Egipcie; część przystąpiła do Kościoła Koptyjskiego, a część w wyniku działalności misjonarzy zatraciła swoją tożsamość, relacje oparte na nauce pierwszych ojców Kościoła trwają nieustannie do dziś. Obecnie ta społeczność liczy zaledwie kilkaset osób, z dominującą grupą unicką.

KONKLUZJA

Źródła syro-mezopotamskie wymieniają nazwy egipskich miejscowości, które mają asyryjskie pochodzenie, podają szczegółowe informacje o licznych kościołach i klasztorach zbudowanych w Egipcie i prowadzonych przez duchownych z Syrii i Mezopotamii wraz z liczbą wiernych, sięgającą w niektórych okresach kilkuset.

Obecnie dramatyczne dla chrześcijan Bliskiego Wschodu warunki są dobrym sprawdzianem międzychrześcijańskiej solidarności. W uznaniu zasług wielkiego asyryjskiego filantropa S. Āgāḡāna po katastrofalnych dla Asyryjczyków wydarzenia po inwazji amerykańskiej na Irak, papież Aleksandrii Tawadros przyznał mu wysokie odznaczenie. Tak też było w roku 2014 po opanowaniu i splądrowaniu Mosulu i Doliny Niniwy przez ISIS. Dużym pocieszeniem dla tych, którzy uszli z życiem i znaleźli się w prowizorycznych obozach w północnym Iraku, była wspólna robocza wizyta do nich patriarchów wszystkich Kościołów Bliskiego Wschodu, w tym Koptyjskiego i maronickiego. Inny dowód na chrześcijańską postawę Kościoła Aleksandrii był udział papieża Tawadrosa na ciele 50-osobowej delegacji wraz z delegacją Kościoła Etiopii w zorganizowanych w Erewanie

⁵⁶ Według I. H. Al-Miṣrī, *Qīṣṣat al-kaniisa*, s. 336, 340–341 pobyt delegacji trwał kilka miesięcy, jednak autorka pomyliła kolejność patriarchów.

20–26 kwietnia 2015 r. obchodach setnej rocznicy holocaustu dokonanego na Ormianach przez Turków i Kurdów.

BIBLIOGRAFIA

- Abūnā A., *Adab al-luġa al-ārāmiyya* [Literatura języka aramejskiego], Bejrut 1996.
- Abūnā A., *Šuhadā' al-mašriq* [Męczennicy Wschodu], t. 1, Bagdad 1985.
- Armala I., *As-Syriān fi al-qutr al-miṣrī* [Asyryjscy chrześcijanie w Egipcie], Bejrut 1925.
- Armala I., *Tārīḥ al-kanīsa as-syriāniyya*, Bejrut 1996.
- Atanazy Aleksandryjski, św., *Żywot świętego Antoniego. Św. Antoni Pustelnik. Pisma*, Z. Brzozowska i inni (tłum.), E. Wipszycka (wstęp i komentarz), Warszawa 1987.
- Atiya A. S., *Historii Kościołów Wschodnich*, Warszawa 1978.
- Bār'Ebrāyā, *Hūdōyē*, Glane/Losser, Holandia 1986.
- Bār'Ebrāyā (Ibn al-'Ibrī), *Tārīḥ az-zamān* [Historia czasów], Bejrut 1986.
- Baršaum, Ignāṭiyyos Afrem I, *Al-Lu'lu' al-manṭūr fi tārīḥ al-'ulūm wa-l-ādāb as-syriāniyya* [Rozsypane perły w historii nauki i literatury syryjskiej], Bagdad 1976.
- Baršaum, Ignāṭiyyos Afrem I, *Geschichte der syrischen Wissenschaften und Litetatur* (tłumaczenie z arabskiego G. Toro i A. Gorgis), Wiesbaden 2012.
- Baumer Ch., *The Church of the East. An Illustrated History of Assyrian Christianity*, London–New York 2008.
- Bielawski J. (red.), *Mały słownik kultury świata arabskiego*, Warszawa 1971, s. 194–195.
- Butcher E. L., *History of the Coptic Nation and Orthodox Church*, London 1897 (arabskie tłumaczenie: *Tārīḥ al-umma al-qibṭiyya wa kanīsatihā*, tłum. I. Tadarus, t. 1 i 2, Kair 1900–1901).
- Dabiān (ad-) A. bin M. bin 'A., *Ḥunayn ibn Iṣḥāq – dirāsa tārīḥiyya wa luġawiyya* [Ḥunayn ibn Iṣḥāq – studium historyczne i filologiczne], t. 1 i 2, Rijad 1993.
- Daniélu J., Marrou H. I., *Historia Kościoła*, Warszawa 1984, t. 1, s. 218–219, 280.
- Dāwūd K. J., *Al-Lum'a aš-šahiyya fi naḥū al-luġa as-syriāniyya* [Rozkoszna luminescencja w gramatyce języka syryjskiego], t. 1, Mosul 1896.
- Duval R., *Tārīḥ al-adab as-syriānī* [Historia literatury asyryjskich chrześcijan] (tłumaczenie z francuskiego L. Qaṣṣāb), Bagdad 1992.
- Ġamāl ed-Dīn 'A. (red.), *Tārīḥ Miṣr min ḥilāl maḥṭūṭat tārīḥ al-baṭārīka li-Sāwīros ibn al-Moqaffa'* [Dzieje Egiptu na podstawie manuskryptu „Dzieje patriarchów” Sāwīrosa ibn al-Moqaffa'], t. 1, Kair 2006.
- Encyclopedia Britannica* (<https://www.britannica.com/biography/Hunayn-ibn-Ishaq> – data dostępu: 20.07.2018).
- Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościoła. O męczennikach Palestyńskich*, Poznań 1924.
- Harrak A. (tłumaczenie i wprowadzenie), *The Acts of Mār Mārī the Apostle*, Atlanta 2005.
- Hollerweger H., *Turabdin – Living Cultural Heritage*, Linz 1999.
- Kāmil M., Bakrī (al-) M. H., Ruṣḍī Z. M., *Tārīḥ al-adab as-syriānī min naṣātihi ilā al'aṣr*

- al-hāḍir* [Historia literatury syryjskiej od jej powstania do czasów współczesnych], Kair 1987.
- Maqrīzī (al-) Taqī ad-Dīn, *Al-Mawāʿiẓ wa-l-iʿtibār fī ḍikr al-ḥiṭaṭ wa-l-āṭār* [Przestrogi i napomnienia we wspomnieniu o okręgach i pomnikach], M. Zenhum, M. aš-Šarkāwī (red.), t. 2, Kair 1998.
- Mār Michōyēl Rābō, *Texts and Translations of the Chronicle of Michael The Great*, G. A. Kiraz (ed.), vol. 1, *The Edessa-Aleppo Syriac Codex of the Chronicle of Michael The Great, A Publication of St. George Parish and Edessian Community in Aleppo*, Piscataway/NJ 2009.
- Mār Michōyēl Rābō, *Tārīḥ Mār Miḥāʾil as-syriānī al-kabīr* [Kronika Michała Syryjskiego Wielkiego], t. 2 i 3, Aleppo 1996.
- Mār Michōyēl Rābō, *Kṭōbō d-makṭibōnūt zabnē* (b.m.w.) 2006.
- Miṣrī (al-) I. H., *Qiṣṣat al-kaniṣa al-miṣriyya*, wyd. VIII, t. 3, (b.m.w.) 2003.
- Pigulewska N., *Kultura Syryjska we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 1989.
- Schneider M., *Ze źródeł pustyni. Znaczenie Ojców Pustyni dla współczesnej duchowości*, Kraków 1994.
- Scher A., *Tārīḥ Kaldō wa Āṭūr* [Historia Chaldei i Asyrii], t. 2, Bejrut 1913.
- Scholastyk S., *Historia Kościoła*, Warszawa 1986.
- Sozomen H., *Historia Kościoła*, Warszawa 1989.
- Riāḍ Z., *Kanīsat al-Iskandariyya fī Ifriqiya* [Kościół Aleksandryjski w Afryce], Kair 1962.
- Rustum A., *Kanīsat madīnat allāḥ anṭākiā al-ʿuzmā* [Kościół Bożego miasta, wielkiej Antiochii], t. 1, Bejrut 1988.
- De Tarrazzi Ph., *Aṣḍaq mā kān ʿan tārīḥ Lubnān wa ṣafḥa min aḥbār as-Syriān* [Najprawdziwsze dzieje Libanu i karta z historii asyryjskich chrześcijan], t. 1, Bejrut 1948.
- De Tarrazzi Ph., *Aṣr as-Syriān ad-ḍahabī* [Złoty wiek chrześcijan asyryjskich], Aleppo 1979.
- Thomas, Bishop of Margā, *The Book of Governors*, w: *Edited from Syriac Manuscripts from the British Museum and other Libraries*, red. E. A. W. Budge, London 1893, s. 273–281.
- Tūmā Seweriyys Yaʿqūb, *Tārīḥ al-kanisa as-syriāniyya al-hindiyya* [Historia Kościoła Syryjskiego w Indiach], Bejrut 1951.
- Vööbus A., *History of Asceticism in the Syrian Orient I*, Louvain 1958.
- Vööbus A., *The Contribution of Ancient Syrian Christianity to the West European Culture*, "Journal of Assyrian Academic Society", 1 (1988), s. 8–14.
- Witakowski W., *The Syriac Chronicle of Pseudo-Dionysius of Tel-Maḥrē. A Study in the History of Historiography*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Semitica Uppsaliensia 9, 1987.
- Yaʿqūb III Ġnāṭiyys, *Nafḥ al-ʿabīr aw sirat al-baṭriark Mār Seweriyys al-kabīr* [Rozprzestrzenianie się wonności, czyli żywot patriarchy Mār Sewera Wielkiego], Damaszek 1970.
- Yūḥannā M., *Tārīḥ al-kanisa al-qibtīyya* [Historia Kościoła Koptyjskiego] (b.m.w.).